

ПРОБЛЕМИ НА ШЛЯХУ СТАНОВЛЕННЯ СУБ'ЄКТНОГО ПІДХОДУ ДО ОСОБИСТОСТІ

¹Вінницький національний технічний університет

Анотація

Досліджено проблеми на шляху становлення суб'єктного підходу до особистості. Обґрунтовано необхідність зміни методологічних основ дослідження сутності та розвитку особистості та становлення на їх основі суб'єктно-комунікативного підходу до особистості. Визначено характеристики суб'єктно-комунікативного підходу до особистості.

Ключові слова: особистість, парадигма буття людини, філософія свідомості, філософія комунікативної свідомості, суб'єктність, діяльнісний підхід, предмет психології, духовно-смысловий вимір особистості, суб'єктний підхід до особистості, суб'єктно-комунікативний підхід до особистості.

Abstract

Problems on the way of formation of the subjective approach to the person are investigated. The necessity of changing the methodological bases of research of essence and development of personality and formation on their basis of subject-communicative approach to personality is substantiated. The characteristics of the subject-communicative approach to the personality are determined.

Key words: personality, paradigm of human existence, philosophy of consciousness, philosophy of communicative consciousness, subjectivity, activity approach, subject of psychology, spiritual-semantic dimension of personality, subjective approach to personality, subject-communicative approach to personality.

Вступ

В сучасній науці, зокрема українській психології, відбувається активний процес дослідження суб'єктності особистості як цілісної сутності та розробки цілісної моделі особистості (О. Бондаренко, З. Карпенко, С. Кузікова, І. Нікітіна, В. Татенко, І. Тітов, С. Шехавцова та ін.) [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Суб'єктний підхід стає методологічною основою розробки теорії особистості. Але, при наявності певного прогресу, цей процес, на нашу думку, без зміни парадигми буття людини та методологічних основ дослідження сутності та розвитку особистості, не буде успішним. Метою статті є дослідження проблем означення та становлення суб'єктного підходу до особистості.

Основна частина

Аналіз наукових досліджень суб'єктності особистості дає можливість визначити причини необхідності зміни методологічних основ дослідження сутності та розвитку особистості, методологічних основ сутності та розвитку суб'єктності особистості:

- Перша визначається зміною парадигми буття людини: від філософії свідомості (свідомості «Я») до філософії комунікативної свідомості (свідомості «Я – Інший»);
- Друга, що впливає з першої, це криза класичної парадигми діяльнісного підходу, яка досі залишається визначальною методологічною основою дослідження особистості та її суб'єктності. Комунікативна трансформація свідомості людини зумовлює необхідність трансформації діяльнісного підходу до людини, особистості та її суб'єктності;
- Третя, яка впливає з першої та другої, це зростання ролі духовно-смыслового виміру сутності та розвитку особистості, особливо її суб'єктності;
- Четверта, на нашу думку, базується на проблемах з визначенням предмета психології.

Тривалий час (починаючи з кінця ХІХ ст.) в науці про людину відбувається зміна парадигми буття людини, від філософії свідомості (свідомості «Я») до філософії комунікативної свідомості (свідомості «Я – Інший») [9]. Особливо цей процес активізувався у другій половині ХХ ст. та став початком етапу методологічного повороту від класичної парадигми «філософії свідомості» до парадигми «філософії комунікативної свідомості», від монологічності європейського типу спілкування

до діалогічного спілкування.

Але, поки що, це, в основному, відбувається на філософському рівні осмислення буття людини, зокрема в ідеях комунікативної філософії (комунікативної етики) (К.-О. Апель, Ю. Габермас, В. Гьосле, Д. Бьолер та ін.) [10; 11].

Частково на зміну парадигми буття людини відреагувала педагогічна наука. Частково, тому що педагоги, в основному, розуміють комунікацію (взаємодію) не як онтологічну сутність, а тільки як педагогічний інструментарій [12]. Можливо причина в тому, що педагоги розробляють свій педагогічний інструментарій на основі психологічних знань про людину, а для психологів комунікативність ще не стала онтологічною та смисловою основою психологічного та особистісного буття людини, методологічною основою дослідження психології особистості. Прикладом є розробка психологічних теорій особистості та суб'єктності особистості.

Онтологічною та методологічною основою сучасних теорій особистості та її суб'єктності, особливо російських та українських, залишається діяльна парадигма, яка своїми коріннями сягає ідей К. Маркса, хоча методологічні засади діяльної парадигми були закладені в теорії філософії свідомості, свідомості «Я». Потрібно зазначити, що спроби частини філософів та психологів радянського періоду обмежити вплив радянських ідеологем на розвиток філософії, а особливо психології, мали певний успіх. Це відбувалося саме на основі діяльної парадигми розвитку людини [13]. Особливо активно процес розвитку діяльної парадигми буття людини проходить в пострадянський період [5; 14; 15; 16; 17; 18].

Онтологічною та системоутворювальною ознакою суб'єктності особистості сучасна психологія визначає активність, «сукупність обумовлених індивідом моментів руху діяльності» [18, с. 32]. Убачаючи «конститутивною характеристикою особистості людини... її суб'єктність» [17, с. 11], В. Петровський вважає активність основною ознакою цієї суб'єктності. «...Активним може бути названий не будь-який об'єктивно представлений у діяльності процес, а лише такий, саме існування якого перебуває у прямій залежності від суб'єкта. Це процес ініціації («запуску») діяльності, її здійснення, контролю над її динамікою тощо» [18, с. 37]. Діяльнісний концепт стає своєрідним архетипом, який визначає сутність та логіку людського буття.

Визначення «дії», «діяльності» людини як основи буття людини та ключового методологічного принципу визначення та розробки наукової парадигми буття людини є породженням, актуалізацією свідомості «Я». Ні в свідомості «Я», ні в її актуалізації «дії», «діяльності» відсутня ціннісно-сміслова «спрямованість», «вектор», які тільки і уможливають розвиток людини та її буття. З іншого боку, не існує в чистому вигляді явища «дії», вона завжди актуалізується в контексті «взаємодії», які б рівні розвитку буття людини ми б не взяли (біологічний, психологічний, інтелектуальний, духовний). Взаємодія (комунікативність) у свою чергу актуалізується у різних формах «взаємо...» або «спів...»: взаємодопомога, взаєморозуміння, співбуття, співробітництво, співпраця, комунікація, спілкування та ін. Взаємодія також виступає телеологічною основою діяльності та є, свого роду, буттєвим простором, у якому дія, активність людини актуалізуються.

Ще, в більшій мірі, некоректним є зведення до «діяльнісного підходу» проблеми суб'єктності особистості. Навіть вчені, які, в тій чи іншій мірі, розділяють ідеї діяльнісного підходу до особистості це відзначають. Так, на думку В. Татенка, суб'єктне не тотожне діяльнісному, воно наддіялісне. «... Суб'єкт як суб'єкт діяльності ніколи не може бути зведений до неї, він завжди багатший, ніж ті конкретні форми, в яких він об'єктивується» [19, с. 248].

На нашу думку, в діяльнісному підході людина (особистість) («Я») «не бачить Іншого». Вона навіть не бачить себе як елемента суб'єктної взаємодії. Людина, або залежна від «діяльності» (раціоналізм, технократизм, виробництво, технологія, пізнання, культура, ідеологія тощо) або використовує «діяльність» як інструмент своєї «Я свідомості» з метою експансії зовнішнього та внутрішнього світу («підкорення природи», хрестові походи, диктатура пролетаріату та інші комуністичні ідеологеми та ін.) без врахування інтересів Іншого, що в кінцевому рахунку призводить до залежності від «діяльності».

Діялісна парадигма сутності буття людини (як би ми її не видозмінювали та не осучаснювали) в своїй глибинній основі базується на філософії свідомості (свідомості «Я»). Комунікативна парадигма сутності буття людини базується на філософії комунікативної свідомості («свідомості «Я – Інший»). «Свідомість «Я» актуалізується в системі «Я дію», а «свідомість «Я – Інший» актуалізується у системі «Я взаємодію». Це означає, що діялісний аспект буття людини не

втрачається, діяльність стає елементом поняття «взаємодія», яке в свою чергу є процесуально-діяльнісною характеристикою поняття «комунікативність».

Проблеми діяльнісного підходу, які виникають на шляху розробки теорії особистості, вирішуються психологами здебільшого 1) за допомогою концепту «активності», «суб'єктної активності» [5; 7]; 2) спробою поєднати діяльнісний та гуманістичний підходи [6; 7]; 3) спробою «обумовити» діяльнісний концепт особистості та суб'єктності особистості ціннісно-смысловими, духовними компонентами [2; 5; 6; 20]; спробою «приховати» примітивність концепту «дія», «активність» концептом «вчинок» [6]; 4) спробою звести суб'єктність особистості до духовно-смыслового виміру особистості [1]. Але все це вдається не дуже переконливо та ефективно.

Іншою проблемою, яка виникла на шляху розробки ефективної цілісної теорії особистості та її суб'єктності є, на нашу думку, питання, як не парадоксально, визначення предмета психології.

Однією з відповідей на питання, чому психологічній науці не вдається створити цілісної моделі особистості, зокрема її суб'єктності, полягає, на нашу думку, в тому, що створення суто «психологічної» цілісної моделі особистості і створення цілісної моделі за допомогою лише психологічного «інструментарію», не можливе. Але психологи намагаються всіх переконати в протилежному. Проблеми починають виникати тоді, коли психолог підходить до необхідності аналізу духовно-смыслової сфери особистості (духовність, цінності, мораль, істина, добро, краса та ін.), коли потрібно поєднати в одній системі психологічні та етичні фактори сутності та змісту особистості. Спосіб, який використовується, це спроба втягнути сферу духовності та смислу буття особистості у сферу психічного.

На думку В. Татенка, сучасна психологія не обмежується у своїх онтологічних поглядах на психічне лише уявленнями про функції, акти, процеси, стани та властивості, що забезпечують відображення дійсності чи регуляцію взаємодії людини з навколишнім світом. Своїм автентичним об'єктом вона має всі підстави вважати також усю ціннісну, змістово-смыслову і, власне, душевно-духовну сферу внутрішнього, індивідуально-психологічного життя людини як суспільної істоти, спроможної вивиситися над доквіллям у статусі свідомого вільного суб'єкта, здатного на вчинок самоздійснення та саморозвитку, на перетворення світу за законами істини, краси, добра і любові [19, с. 247].

Особистість є соціальна духовно-психологічна сутність. Наука може ефективно розглядати особистість як цілісну сутність, але тільки на міждисциплінарній основі. Психологи можуть ефективно працювати в напрямі розробки ефективної цілісної моделі особистості, але тільки за умови, що досліджуючи духовно-смыслову сферу особистості, вони визнають, що працюють в полі філософії, зокрема етики, естетики. Потрібно також враховувати наявність такого значного для сфери духовності людини поля як релігія.

Особливо гострим та невизначеним є питання духовно-смылової обумовленості сутності та становлення суб'єктності особистості.

Аналіз робіт психологів з проблеми суб'єктності показує тенденцію, яку можна назвати «рейдерством філософії». На своїй завершальній стадії аналізу суб'єктності, теоретичні пошуки психології суб'єктності виходять на необхідність обумовленості психологічних явищ суб'єктності духовно-смысловими, ціннісними чинниками. А так як це вже сфера філософії, приходиться констатувати, що категорії «суб'єкта» та навіть «суб'єктності» у їх «повноті», «завершеності» є міжпредметними психолого-філософськими категоріями, а явища суб'єкта та суб'єктність є явищами, особливо в плані їх означення, які є предметом дослідження як психології так і філософії. Здається в цьому плані, не повинно виникати дискусій. Але проблема у тому, що у психологів, потреба необхідності «звертатися до філософії» викликає «професійний дискомфорт», можливо навіть почуття «неповноцінності». Адже їх об'єкт дослідження, у даному випадку, «суб'єкт» та «суб'єктність» є «незавершеним» у психологічному плані і потребує «філософської завершеності». Тому, обирається не зовсім коректний шлях – явище та сфера духу людини «відносяться» до сфери психології. Так, у представників суб'єктно-вчинкового підходу, ціннісно-смылова сфера, як сфера вчинку, переноситься до предмету психології. Вчинок у його філософській, Бахтінській інтерпретації стає психологічною категорією [6].

Тому, тільки коректна, толерантна співпраця представників різних наук, але в першу чергу психологів та філософів, дасть можливість ефективного означення сутності, змісту буття особистості, розробки моделі особистості як цілісної суб'єктної духовно-психологічної сутності.

Суб'єктність як онтологічна сутність є психолого-духовним явищем і суміжним предметом дослідження філософії та психології. Суб'єктність як телеологічне явище є філософсько-психолого-

педагогічним явищем є предметом дослідження філософії (етики), психології та педагогіки. Суб'єктність як аксіологічне явище (духовне, ціннісне, етичне, естетичне) є предметом дослідження філософії (етики, естетики). Суб'єктність як інструментальне явище є психолого-педагогічним явищем і є предметом дослідження психології та педагогіки. Суб'єктність як цілісно-синтетичне явище є суміжним предметом дослідження філософії та психології, але онтологічні, телеологічні, аксіологічні, інструментальні чинники синтетичності суб'єктності є предметом дослідження багатьох наук (філософія, психологія, педагогіка, соціологія, культурологія, політологія, історія, менеджмент та ін.)

У сучасній вітчизняній науці про людину суб'єктний підхід – один із провідних у методологічному плані. Але, як ми спробували аргументувати, його ефективність онтологічно, телелологічно, аксіологічно та методологічно обмежується філософією свідомості (свідомості «Я»), діяльнісним підходом до буття людини та не завжди коректним трактуванням предмета психології.

Дослідження нами комунікативної трансформації буття людини (особистості) засвідчує процес зародження та легітимації комунікативної парадигми буття людини (особистості).

На основі здійсненого аналізу трансформації парадигми сутнісних основ буття людини (від філософії свідомості (свідомості «Я») до філософії комунікативної свідомості (свідомості «Я – Інший») та обґрунтування визначальної ролі комунікативності (або комунікації в широкому значенні цього поняття) в бутті людини, ми прийшли до висновку, що онтологічною, телелологічною та аксіологічною основою буття людини є не «дія», «діяльність», «активність», а «взаємодія», яка характеризує «діяльнісний, «активнісний» «процесуальний» аспект явища комунікативності.

Ще одним аргументом на користь концепта комунікативності може бути те, що аналіз філософської, психологічної та педагогічної рефлексії особистості засвідчує активне використання «комунікативних категорій» в різних їх змістовних та функціональних варіантах: «комунікація», «взаємодія», «спілкування», «діалог», «співробітництво», «співпраця», «суб'єкт-суб'єктний підхід», «віра», «любов», дружба, «особистісна орієнтованість», «толерантність», «співпереживання», «повага», «довіра», «взаєморозуміння», «відповідальність», «творчість» тощо. Всі наявні суб'єктні підходи до розвитку особистості акцентують увагу на ролі комунікації як важливого компоненту конструкту особистості, надаючи їй не тільки традиційного статусу інструментальних, педагогічних чинників розвитку особистості, а й статусу онтологічності.

Трансформація поглядів на сутність буття людини створює передумови для визначення комунікативності (комунікації, взаємодії) онтологічною, телеологічною, аксіологічною основою сутності та розвитку буття людини та методологічною основою наукових (філософських, психологічних, педагогічних тощо) його досліджень [21].

Суб'єктність та комунікативність це дві взаємовизначальні, взаємозалежні, взаємодоповнювальні інтегральні властивості буття людини, зокрема буття особистості та суб'єктності.

Специфіка суб'єктності особистості проявляється в процесі її життєдіяльності та розуміється як «узагальнена форма взаємодії людини зі світом» [22, с. 35]; розкриття, розвиток осередку суб'єктності здійснюється в процесі «співбуттєвої спільності» з іншими суб'єктами [4, с. 34]; тільки в результаті більш чи менш добровільної, ініціативної і цілеспрямованої взаємодії окремих суцільних носіїв суб'єктності можливий прогрес, розвиток, і, власне, виникнення нових форм, способів і рівнів специфічно людського буття [6, с. 338]; у теоріях особистості «категорія суб'єкта з'являється там, де актуалізується потреба дослідника пояснити психічні феномени, які виникають у процесах взаємодії людини зі світом» [23, с. 36].

Взаємодія є важливим аспектом внутрішнього буття означення та розвитку суб'єктності особистості. Розвиток і здійснення себе в системі відносин «Я – Я» складає суть процесу самовизначення особистості як суб'єкта, а самоспілкування – це важливий засіб самоздійснення [4, с. 53.].

Тому, такою актуальною є розробка суб'єктно-комунікативного підходу до буття людини. На рівні особистісного буття суб'єктно-комунікативний підхід до людини актуалізується як суб'єктно-комунікативний підхід до особистості, який, на нашу думку, може стати ефективним методологічним принципом розробки цілісної теорії суб'єктності особистості.

Тільки особистість як носій суб'єктності, суб'єкт комунікативності (взаємодії) «Я – Інший», суб'єкт життєтворчості та життєдіяльності, наближає людину до самоактуалізації своєї смислової, онтологічної та телеологічної сутності, до ствердження людини в своєму «онтичному статусі» [19, с. 237].

Визначення комунікативності як «процесу та стану взаємодії людини з внутрішнім і зовнішнім світом, на основі яких «Я» (в системі взаємодії «Я – Інший») усвідомлює себе, відкриває та актуалізує свою онтологічну, аксіологічну та телеологічну «Самість» [24], засвідчує ключову роль «Самості» як суб'єктності особистості у її взаємодії у світі. Тому, поняття «комунікативний підхід», по своїй природі є «суб'єктно-комунікативним підходом».

Саме, суб'єктність як мотиваційний, інтеграційний, регулятивний, координаційний центр життєтворчості та життєдіяльності людини, актуалізує ефективну комунікативність (взаємодію) людини у світі. Акцент на розвитку суб'єктності особистості створить умови, які забезпечать розвиток в особистості комунікативних якостей, а саме, комунікативна свідомість «Я – Інший», активність, діалог, співробітництво, любов, позитивне ставлення та самоствавлення, відповідальність та ін.

Спробуємо концептуально визначити характеристики суб'єктно-комунікативного підходу як методологічної основи дослідження особистості:

- суб'єктно-комунікативний підхід є системою комунікативної свідомості та взаємодії «Я – Інший»;

- суб'єктно-комунікативний підхід (комунікативність «Я – Інший») ставить питання суб'єктності людини (особистості), процес взаємодії, дискурсу («–») між «Я» та «Іншим» актуалізує питання та відповідь про міру «Я» – міру суб'єктності у комунікативності «Я – Інший»;

- суб'єктно-комунікативний підхід долає абсолютизацію «центровості» людини у світі, яка привела до переоцінки людиною своїх можливостей, своєї ролі в системах «людина – природа», «людина – суспільство»;

- суб'єктно-комунікативна система «Я – Інший» позбавлена крайнощів як індивідуалізму так і абсолютизації соціального;

- тільки суб'єктно-комунікативна система «Я – Інший» актуалізує такі явища та цінності як духовність, свобода, віра, любов, дружба, толерантність, повага, довіра, співчуття, співпереживання, доброзичливість, зацікавленість, розуміння, діалог, взаємодія, співробітництво, співтворчість тощо;

- комунікативність, на основі дискурсу, ставить і вирішує питання легітимації ідеалів, цінностей, моральних принципів та їхніх критеріїв. Тому суб'єктно-комунікативний підхід акцентує увагу на необхідності розвитку в особистості світоглядної установки на діалогічний, дискурсивний спосіб їх легітимації та знання, уміння, навички актуалізації цієї установки;

- суб'єктно-комунікативний підхід є методологічною основою педагогічних теорій: педагогіка дитиноцентризму, педагогіка співробітництва, гуманістична педагогіка, педагогіка толерантності, особистісно зорієнтоване навчання та виховання, суб'єкт-суб'єктний підхід;

- тільки суб'єктно-комунікативна система «Я – Інший» ставить питання відповідальності за Іншого, тому суб'єктно-комунікативна парадигма освіти апріорно спрямована на розвиток в особистості відповідальності в різних системах взаємодії, включаючи систему «людина – природа»;

- суб'єктно-комунікативний підхід розглядає освіту не через саму по собі наявність знань, умінь, навичок, а через питання «для чого?» («з якою метою?»), пропускаючи його через духовно-смыслову, ціннісну сферу;

- технологічною основою суб'єктно-комунікативного підходу в освітньому процесі є створення ефективної комунікації (взаємодії) з метою успішного вирішення освітніх завдань.

Висновки

В сучасній науці, зокрема українській психології, відбувається активний процес дослідження суб'єктності особистості як цілісної сутності та розробки цілісної моделі особистості. Суб'єктний підхід стає методологічною основою розробки теорії особистості. Але, при наявності певного прогресу, цей процес гальмується 1) домінуванням філософії свідомості (свідомості «Я»); домінуванням діяльнісного підходу; 3) проблемами з визначенням предмета психології. Тому, без зміни парадигми буття людини та методологічних основ дослідження сутності та розвитку особистості, процес дослідження суб'єктності особистості як цілісної сутності та розробки цілісної моделі особистості не буде успішним.

Починаючи з кінця XIX ст. в науці про людину відбувається зміна парадигми буття людини, від філософії свідомості (свідомості «Я») до філософії комунікативної свідомості (свідомості «Я – Інший»). Цей процес започаткував кризу діяльнісного підходу до людини (особистості) та запустив

механізм трансформації діяльнісного підходу в комунікативний підхід. Комунікативний підхід посилює роль духовно-смыслового виміру сутності та розвитку особистості, особливо її суб'єктності. На шляху становлення суб'єктного підходу до особистості стоять також перепони, які викликані проблемами визначення предмета психології, зокрема намаганням розширити предмет психології на духовно-смыслову сферу сутності та розвитку особистості, яка є предметом дослідження філософії.

Необхідність подолання філософії свідомості, подолання діяльнісного підходу ставить питання становлення суб'єктно-комунікативного підходу, який на нашу думку, може стати ефективним методологічним принципом розробки цілісної теорії особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондаренко О. Ф. Суб'єктність як етичний вимір : у пошуках вітчизняної традиції в психотерапії / Бондаренко О. Ф. // Людина. Суб'єкт. Вчинок : Філософсько-психологічні студії : збірка статей. – К. : Либідь, 2006. – С. 52 –
2. Карпенко З. С. Картографія інтегральної суб'єктності: пост-постмодерністський проект / Карпенко З. С. // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії : збірка статей. – К. : Либідь, 2006. – С. 157 – 175.
3. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : монографія / Кузікова С. Б. – Суми : МакДен, 2011. – 412 с.
4. Нікітіна І. В. Суб'єктне самовизначення молодого людини в період повноліття: монографія / Нікітіна І. В. – К. : КНТ, 2008. – 192 с.
5. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении / Татенко В. А. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 1996. – 404 с.
6. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / Татенко В. О. // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії : збірка статей. – К. : Либідь, 2006. – С. 316 – 357.
7. Тітов І. Г. Особистісне становлення дитини: суб'єктний вимір : монографія / І. Тітов, О. Кравченко, Л. Москаленко; за ред. І. Г. Тітова. – К.: ВЦ «Академія», 2015. – 152 с.
8. Шехавцова С. О. Суб'єктність у педагогічному аспекті: теорія і практика / Шехавцова С. О. – Полтава : ПУЕТ, 2016. – 414 с.
9. Малахов В. А. Етика спілкування: навч. посібник / В. А. Малахов. – К. : Либідь, 2006. – 400 с.
10. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія: підручник // А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
11. Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії / Л.А. Ситниченко. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.
12. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: навчальний посібник / Волкова Н. П. – Київ : Академія, 2006. – 255 с.
13. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Рубинштейн С. Л. – СПб : Питер, 1998. – 688 с.
14. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни : монография / Абульханова-Славская К. А. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
15. Брушлинский А. В. Проблемы психологии субъекта / Брушлинский А. В. – М. : Ин-т психологии РАО, 1994. – 109 с.
16. Осницкий А. К. Проблемы исследования субъектной активности / А. К. Осницкий // Вопр. психологии. – 1996. – № 1. – С. 5 – 19.
17. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности: учебное пособие / Петровский В. А. – Ростов н/Д : Феникс, 1996. – 512 с.
18. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности / Петровский В. А. – М. : Горбунок, 1992. – 224 с.
19. Татенко В.О. Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми : навчальний посіб. / В.О. Татенко. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту « НАУ-друк», 2009. – 288 с.
20. Гуляс І. А. Особистість як інтегральний суб'єкт аксіопсихіки / Гуляс І. А. // Наука і освіта. – 2010. – № 2. – С. 4 – 8.
21. Прищак М. Д. Теоретико-методологічні основи педагогічної комунікації / Прищак М. Д. // Вісник «ВП». – 2010. – № 6. – С. 114 – 118.
22. Надюк Н. Специфіка та атрибутивні основи суб'єктності особистості / Надюк Н. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка. Психологія.

Соціальна робота. – 2012. – № 4. – С. 35 – 38

23. Соціально-психологічні проблеми становлення суб'єкта економічної соціалізації: монографія / [Говорун Т. В., Дембицька Н. М., Зубіашвілі І. К. та ін.]; за наук. ред. В. В. Москаленко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 194 с.

24. Прищак М. Д. Учатися бути вільним: суб'єктність як мета освіти / Прищак М. Д. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 60. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2019. – С. 38 – 44.

Прищак Микола Дем'янович – канд. пед. наук, доцент кафедри філософії та гуманітарних наук, Вінницький національний технічний університет, м. Вінниця.

Pryschak Nicolai D. – Ph.D., Associate Professor, Associate Professor of Philosophy and Humanities, Vinnytsia National Technical University, Vinnitsa.